UGC CARE List (Arts and Humanities) RNI : UTTMUL00029 ISSN : 2347-9892

शोधप्रज्ञा

Śodha-prajñā

अर्द्धवार्षिकी, अन्ताराष्ट्रिया, मूल्याङ्किता, समीक्षिता च शोधपत्रिका

Biannual, International, Refereed / Peer Reviewed and UGC CARE Listed (Arts & Humanities) Research Journal

वर्षम् - नवमम् अङ्कः - अष्टादशः जूनमासः - २०२२

प्रधानसम्पादकः
प्रो० दिनेशचन्द्रशास्त्री
कुलपतिः
सम्पादकः
डॉ. प्रकाशचन्द्रपन्तः

प्रकाशकः
उत्तराखण्डसंस्कृतविश्वविद्यालयः
हरिद्वारम्, उत्तराखण्डम्

शोधप्रज्ञा

अर्द्धवार्षिकी, अन्ताराष्ट्रिया, मूल्याङ्किता, समीक्षिता च शोधपत्रिका

संरक्षकौ

आचार्यः बालकृष्णः

आनन्दपीठाधीश्वरः महाराजश्रीबालकानन्दमहोदय

परामर्शदातृसमितिः

प्रो. ईश्वरशरणविश्वकर्मा
प्रो. शशिप्रभाकुमारः
प्रो. शशितिवारी
प्रो. श्रीनिवासः बरखेड़ी
प्रो. सत्यपालसिंहः
प्रो. सुनीलकुमारजोशी
प्रो. मुरलीमनोहरपाठकः
प्रो. हरेरामत्रिपाठी
प्रो. ओमप्रकाशसिंहनेगी
प्रो. रमेशकुमारपाण्डेयः
डॉ. शिवशंकरजायसवालः
डॉ. यशवीरसिंहः
डॉ. सुधीरसिंहः
डॉ. अपर्णा धीरः

सम्पादकमण्डलम्

प्रो. दिनेशचन्द्रचमोला
डॉ. प्रतिभा शुक्ला
डॉ. शैलेशकुमारतिवारी
डॉ. लक्ष्मीनारायणजोशी
डॉ. मनोजकिशोरपंतः
डॉ. उमेशकुमारशुक्लः

शोधलेखमूल्यांकनसमितिः

प्रो. गणेशदत्तभारद्वाजः
प्रो. शिवशंकरमिश्रः
डॉ. शैलेशकुमारः तिवारी
डॉ. सुमनप्रसादभट्टः

प्रबन्धसम्पादकः

श्रीगिरीशकुमारः अवस्थी

वित्तव्यवस्थापकः

श्रीलखेन्द्रगौथियालः

टंकणकर्ता

जितेन्द्रसिंहः

अनुक्रमणिका

क्रम सं.	विषय	नाम	पृष्ठ सं.
1.	अर्थापत्तिप्रमाणविषयकशाब्दिकसिद्धान्तविमर्शः	डॉ.शैलेशकुमारः तिवारी	01
2.	भारतीयविद्यायाः पद्धतिः प्रयोजनं च	प्रो. शिवशंकरमिश्रः	06
3.	वैदिकवाड्मये नैतिकतत्त्वम्	डॉ. बर्णाली बरठाकुरः	13
4.	वैदिकसाहित्ये नारी	प्रियदर्शिनी ओली	15
5.	गुमानीकविविरचितभक्तिविज्ञप्तिसारस्य काव्यशास्त्रीयसमीक्षा	डॉ. कंचनतिवारी	26
6.	संस्कृतमहाकाव्यपरम्परायां वनौषधिविचारः	डॉ. ललितपाण्डेयः	29
7.	उपनिषत्सु प्रकृतिस्वरूपविमर्शः	डॉ. मोहनलालशर्मा	39
8.	पाणिनीये प्रत्ययदर्शनम्	डॉ. दामोदरपरगाँई राकेश कुमारः	42
9.	संस्कृतसाहित्ये राजधर्मः	डॉ. प्रकाशचन्द्रपन्तः	46
10.	वेदानुशीलने शिक्षावेदाड्गस्य महत्त्वम्	डॉ. पवनकुमारपाण्डेयः	56
11.	उपनिषत्सु गुरुशिष्यसम्बन्धः	डॉ. नरेन्द्रकुमारपाण्डेयः	60
13.	भारतीयसंस्कृतौ कर्मकाण्डस्य महत्त्वम्	डॉ. नीरजकुमारजोशी	64
14.	राघवीयमहाकाव्ये प्रकृतिचित्रणम्	सतानन्दशर्मा	72
15.	पुराणदृष्ट्या मोक्षस्वरूपविमर्शः	सौम्या.के	75
16.	भार्गवराघवीयमहाकाव्ये महाकविरामभद्राचार्यस्य स्वाभिनवभाष्यनैपुण्यम्	डॉ. लक्ष्मीकांतषडड्गी	79
18.	नैषधचरितालोके वैदिकदेवस्य स्वरूपम्	टुम्पा जाना	81
19.	चूडाकर्मसंस्कारस्य महत्त्वं वैज्ञानिकचिन्तनं च	आशुतोषमणित्रिपाठी	90
12.	रामायणे भावध्वनिविचारः	डॉ. अनिलकुमारः	94
27.	स्वामिविवेकानन्दस्य भावनया अनूदितसंस्कृतसाहित्यस्य...	डॉ. सुनीता वर्मन्	100
20.	परामर्शे तार्किकरक्षाभाषापरिच्छेदग्रन्थयोः समीक्षणम्	प्रणवेशभट्टाचार्यः	105
21.	राष्ट्रीय जागरण और आचार्य महावीर प्रसाद द्विवेदी की पत्रकारिता	डॉ. सुशील उपाध्याय डॉ. उमा शर्मा	110
22.	मानव जीवन में दार्शनिक विद्याओं की महत्ता	किरण कुमार आर्य	115
24.	व्यक्तित्व विकास हेतु चित्त प्रसादन की उपयोगिता	डॉ. सुरेन्द्र प्रसाद रयाल	120
26.	मालवा सम्राट विक्रमादित्य का उत्तराखण्ड	डॉ. अजय परमार	126

भारतीयसंस्कृतौ कर्मकाण्डस्य महत्त्वम्

डॉ० नीरजकुमारः जोशी
असिस्टेन्ट प्रोफेसर, संस्कृत विभाग
उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय हल्द्वानी

कर्मकाण्डं नाम ऐहिकामुष्मिकफलप्राप्तिकामनया क्रियमाणः सम्प्रदायानुगतो भौतिकव्यवहारोऽनुष्ठितो मानवोचितस्वमनःप्रवृत्तिनिरोधकः समाजानुमोदितो व्यापारः। स च सर्वस्मिन्नपि भूतले यथाकथञ्चित् प्रचलत्येव। सम्प्रति परिज्ञातेऽस्मिन् भूतले बहूनि राष्ट्राणि धर्माश्च विद्यन्ते। तेषु सर्वत्रापि मानवजातेः शान्त्यै समृद्ध्यै सुस्थित्यै च ये नियमाः सन्ति ते द्विधा विभक्तुं शक्यन्ते। व्यावहारिकाः श्रद्धात्मकाश्च। तत्र व्यावहारिकान् नियमानाश्रित्य शासनस्य सभ्यतायाश्च स्वरूपमवतिष्ठते। श्रद्धात्मकांश्च नियमानाश्रित्य सर्वो धर्मसृष्टिः। अत एव भारतेतरदेशेषु धर्मस्य स्वरूपं क्षेत्रं च व्यावहारिकनियमेभ्यो भिद्यते। तत्रैव कर्मकाण्डमामुष्मिकफलपर्यवसायीति तत्र विशेषतः प्रतिपत्तिः।

'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्'[1] इति कात्यायनापस्तम्बादिभिः प्रतिज्ञातत्वेन वेदो द्विविधः। मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्चेति। तत्र मन्त्रभागस्यापरोऽवान्तरविभागः ऋगादिरूपः लोके वेदे च प्रसिद्धः। तत्रापि जैमिनिमहर्षिणा एषां ऋग्यजुःसाम्नां क्रमशः सूत्रत्रये लक्षणमुक्तम्। तत्र प्रथमं सूत्रमृग्वेदोक्तं तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था[2]। अस्येदं तात्पर्यं शास्त्रदीपिकायामुक्तं वर्तते यद् वेदस्य भागद्वयम् १-मन्त्रभागः। २-ब्राह्मणभागः।

तच्चोदकेषु मन्त्राख्या[3]" इति जैमिनिमहर्षिणोक्तम्। अस्य सूत्रस्य अर्थोऽयं यत् तु कर्तव्यक्रियाणां स्मारकाणि तानि वेदवाक्यानि मन्त्राः कथ्यन्ते येषां विषये वेदपठितां वृद्धानां 'अयम्मन्त्रः-अयम्मन्त्रः' इत्याद्यनादिव्यवहारः आगच्छतीति। यद्यपि उक्तसूत्रस्याक्षरानुसारं मन्त्रस्य लक्षणमिदं वर्तते तथापि कर्तव्यक्रियाणां स्मारकम् इत्युपदेशः आवश्यको नास्ति। अपित्वस्मिन् अंशे दोषोऽप्यस्ति। यत् "वसन्ताय कपिञ्जलानालभते"[4] इति वाक्यं मन्त्ररूपतामापद्येत। अस्य मन्त्रस्य यज्ञक्रियायाः विधायकत्वेन स्मारकत्वाभावात्।

"कर्मणां सम्यङ् न्यासं सन्यासं कवयो विदुः"[5] कर्मकाण्डे प्रमाणानि

वेदेन कर्तव्यतया बोधितो योऽर्थः स धर्म इति सुप्रसिद्धम्। तस्यैव धर्मकृत्यस्य कर्मकाण्डमिति व्यवहारः। परमत्र वेदशब्दो स्मृत्यादीनपि अन्तर्गर्भितत्वेन सङ्गृह्णाति, यतोहि मनुरुपदिशति-

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च[6]॥

विधिः

अज्ञातार्थज्ञापको वेदभागो विधिः इत्युक्तम्[7]। [illegible] विधिः। स च विधिः चतुर्विधः उत्पत्तिविधिः, विनियोगविधिः, अधिकारविधिः, प्रयोगविधिः इति।

उत्पत्तिविधिः

कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिः उत्पत्तिविधिः। धर्मिज्ञापको विधिः उत्पत्तिविधिः इति शास्त्रदीपिकाकाराः। [illegible] कर्माणि [illegible] तानि [illegible] विभिन्नवाक्यार्थविवरणम् न पुनरेव सम्पद्यते। तेषु वाक्येषु [illegible] [illegible] यद्यपि श्रौतेषु [illegible] [illegible] 'अग्निहोत्रं जुहुयात्' इत्यादौ विधिवाक्ये क्रिया या स्वार्थे [illegible] उत्पत्तिविधिं लक्षणं पूर्वोक्तं न स्पष्टतया परिभाषितुं शक्यते।

उत्पत्तिविधौ च कर्मणः करणत्वेनान्वयः होमस्य भावनेति। न तु होमं कुर्यादिति साध्यत्वेन तथा सति साध्यस्य [illegible] न स्यात्। करणत्वेन न्यायतः होमस्य भावयेत्।

विनियोग विधिः

अङ्गप्रधानसम्बन्धबोधको विधिः विनियोगविधिः। यथा दध्ना जुहोति। दध्ना होमं भावयेदिति अस्मिन्नुक्तेऽपि तृतीया वाक्यस्य [illegible]। यथा "सुमनसः प्रतिगृह्णाति" इत्यत्र मन्त्रेऽनुक्तेऽपि तृतीया प्रतिग्रहाङ्गत्वं मन्त्रस्य बोधयति एवं वाक्यस्याङ्गत्वं सर्वत्र बोध्यम्।

अधिकारविधिः

कर्मजन्यफलसम्बन्धबोधकोविधिः अधिकारविधिः। कर्तृविशेषविधिः इति [illegible]। विशेषवचनं यथा- "फलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः"[8] फलस्वाम्यं च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम्। 'स च यजेत स्वर्गकामः' इत्यत्रैव हि स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधता स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते। [illegible] [illegible] [illegible] कर्मविशेषविधिः। कर्मजन्यफलस्य प्रतिपाद्यते।

प्रयोगविधिः

प्रयोगप्राशुभाववोधको विधिः प्रयोगविधिः। स चाङ्गवाक्यैकवाक्यतामापन्नः प्रधानविधिरेव। प्रधानविधेरङ्गसंबन्धबोधकत्वात् साकाङ्क्षत्वात् तत्र सम्बन्धं तावत्क्रियाबोधकैरङ्गविधिभिः [illegible] सर्वेषां वाक्यानां यो महावाक्यार्थः [illegible] महावाक्यार्थगतो यो विधिः स

---

[1] का. श्रौ. सू. १.१, आप. श्रौ. सू. २४.१.३१।
[2] जै. सू. २.१.३५।
[3] मी. सू. २.१।
[4] जै. सू. २.१.३०।
[5] जै. सू. १.१.३२।
[6] भ. गी. १८.२।

[6] मनुस्मृति-(२.६)।
[7] मी.न्या.९९३
[8] मनु. २८.११

[illegible]

[illegible]

कर्मकाण्डस्योपयोगिता

[illegible]

यः कश्चित् कस्यचिद् धर्मो मनुना परिकीर्तितः।
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः॥"

[illegible]

मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः।
यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ।
शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः॥"

[illegible]

[illegible]

[illegible footnotes]

[illegible]

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी॥
यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी॥
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी॥"

[illegible]

बहुद्वारस्य धर्मस्य सूक्ष्मा दुरनुगा गतिः।
तस्मान्न वक्ता ह्येकोऽपि बहुज्ञोऽपि संशये॥"

[illegible]

तर्कप्रामाण्यचिन्तनम्

[illegible]

[illegible footnotes]

[illegible] अनुभवितुम् शक्यते। एतेषु [illegible] कर्मसु न तर्कः प्रभवति, [illegible] इत्युक्तवान् यथा भवति तथानुकूलकर्मः वैज्ञानिकप्रयोगस्यानुगन्तुं शक्यते ।

पुरुषार्थचतुष्टयसम्पादनेऽपि कर्मणामावश्यकता वर्तते यतो हि धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राप्तये [illegible] दुर्लभा भवति तावत् खलु कर्मणामुदयः स्यात्। परन्तु सर्वेषां पुरुषार्थानां प्राप्तौ कर्मकाण्ड[illegible] भवेत्। सामान्यतो जगतु संसारस्य सर्वाणि कर्माणि कर्मबुद्ध्या गृह्णाति सर्वाणि न [illegible] भवति। अपितु विधिनिषेधत्वेन कर्माकर्मविचारपरम्परयाऽनीतानि शास्त्रद्वारेण विधिपरकाणि [illegible] पुरुषार्थचतुष्टयसाधकानि भवन्ति, इतराणि निषेधमयानि कर्माणि पुरुषार्थकर्षकाणि पापोपचायकानि च सर्वथा परिहरणीयानि वर्तन्ते। कर्मकाण्डशास्त्रे तु विधिपराणां कर्मणां साङ्गोपाङ्गनिरूपणं क्रियते। यथा हि [illegible] 'अहरहः सन्ध्यामुपासीत' इति वाक्यानुसारं सन्ध्योपासनाकरणे को विधिः कः समयः, [illegible] किं फलं चेति प्रश्नोत्तरे कर्मकाण्डशास्त्रमेवाऽत्र प्रभवति। केचिद् ब्रुवन्ति [illegible] न चाऽस्य कर्मकाण्डमयेन कर्मणा स्थूलत्वात् लौकिकत्वाच्चाऽस्यकर्मेण इति। न [illegible] यतः स्थूलत्वेन लौकिकत्वेनैव यथा गन्धर्वा पुरुषाणां सूक्ष्मत्वाऽलौकिकत्वयोः सिद्धि [illegible]। अतएव: शुद्धयर्थं शरीरसंस्कारार्थं च स्थूलकर्मरूपस्याकर्मकाण्डस्याऽऽवश्यकता सर्वैराङ्गी[illegible]। अत एव काम्यकर्मणां फलविपाको यदि च जायते तर्हि मनुष्यैः शोको न विधातव्यः [illegible] फलदातृत्वाभावत्वाच्च तस्य। अस्यां कर्मभूमौ निवसद्भिर्द्विजातिभिः श्रौतस्मार्तानि कर्माणि [illegible]। कर्मैव जीवनं खलु द्विजातीनाम्। ये मनुजाः कर्मकाण्डमयानि कर्माणि कारं कारं [illegible] पुरुषार्थचतुष्टयं प्राप्यते न संशीतिलवमपोऽत्र ।

वैज्ञानिकपक्षः-

अस्मिन् वैज्ञानिकयुगे अपि कर्मकाण्डस्येति आवश्यकता अस्ति। विभिन्नपदार्थैः काष्ठौषधिभिर्होमे कृते पर्यावरणं रमणीयं भवत्येव। ये पवित्रमन्त्राः कर्मकाण्डे पठ्यन्ते परीक्षणेन ज्ञायते यत् ते मन्त्राः [illegible] प्रविश्य विकृतरोगादिदशां नाशयन्ति सर्वतः सन्मार्गस्य च प्रेरणां प्रयच्छन्ति। [illegible] हानिकारकान् कीटान् घ्नन्ति। कर्मकाण्डेनाऽन्येऽपि वैज्ञानिकलाभाः परोक्ष-तया च [illegible] शक्यन्तेऽत्र समासेनैव ते निगदिताः।

विश्वप्रसिद्धा भारतीयसंस्कृतिः भारते भवम् इत्यर्थे भारतशब्देन निष्पन्नोऽयं भारतीयशब्दः जन्महरी भर्ते[1] इत्यनुसारेण भवः [illegible] प्राप्तिजन्मनोः इति मेदिनीकोशानुसारेण अर्थतो भवशब्दस्यार्थं [illegible] भारतीयशब्दोऽत्र भारते जन्मवतः, भारते सत्तावतः, भारते प्राप्तस्य पदार्थस्य वाचकोऽस्ति। जम्बूद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतनववर्षः भारतवर्षः। यथा उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्। वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः। प्रकारेणानेन भारतस्य या संस्कृतिः विद्यते सा भारतीया संस्कृतिः। कर्मकाण्डः भारतीयसंस्कृतौ मूलाधाररूपेण दृश्यते। कर्मकाण्डे पदद्वयं प्राप्यते। तत्र क्रियते इति विग्रहे भावे कर्मणिवार्थे [illegible] सूत्रेणमनिन् प्रत्यये कृते कर्मशब्दो निष्पद्यते। कर्मशब्दोऽयं विभिन्नदृष्ट्या

[illegible]

[illegible]

[illegible] इत्यनुसारेण कर्मशब्दः क्रियावाचक[illegible] कर्मक्रिया [illegible] यत् क्रियते तत् कर्म [illegible] अर्थान्तरवचनः। वैयाकरणदृष्ट्या कर्मैव [illegible] तत् कर्म नाम। एतदर्थं क्रिया व्यापार इति प्रसिद्धः। करोतेरखिल क्रियावाचकत्वात् [illegible] यथा घटं करोति, पुत्रं प्रसूते। 2. विकार्यम्- तदपि द्विविधम् [illegible] कर्म उच्यते, तत् कर्म चतुर्विधम् । निर्वर्त्यम्- यथा घटं करोति, पुत्रं प्रसूते। (क) प्रकृतेरुच्छेदकं- यथा काष्ठं भस्म करोति। (ख) गुणान्तराधायकम्- यथा सुवर्णं कुण्डलं करोति।
(3) प्राप्यम्- यथा ग्रामं गच्छति, चन्द्रं पश्यति। (4) अनीप्सितम्- यथा पापं त्यजति।

न्यायवैशेषिकदृष्ट्या द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावेति सप्तसु पदार्थेषु तृतीयः पदार्थः कर्म। तच्च तत्र उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनेति भेदैः पञ्चविधम्। अन्यत्र सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधम्। [illegible] कन्दं मुक्तं च कण्टकम् इति कर्मणः कन्दं कण्टक [illegible] च कर्म उच्यते। [illegible] कर्मकाण्डेऽत्र प्रसंगे नित्यनैमित्तिककाम्यप्रायश्चित्तनिषिद्धभेदात् [illegible] क्रियते। वेदे, वेदस्य प्रायोगिके रूपे [illegible] चतुर्विधमेव प्रायः कर्म। कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः[1] इत्यस्य अग्निहोत्रादीनि कर्माणीति प्रतिपादितत्वात्। अथ च कर्मपदेन ऋग्वेदप्रभृतिषु बहूनां मन्त्राणां [illegible] लोकपरलोकाभ्युदयकारकाः लौकिककार्याणां मन्त्रब्राह्मणात्मवेदतन्मूलकशास्त्रेषु [illegible] अदृष्टसाधकानां निर्देशात् तान्येव तत्त्वानि कर्म पद वाच्यानि [illegible] गृहीतानि सन्ति। कर्म शब्दस्य व्याख्यानन्तरं काण्डशब्दः व्याख्यायते- काण्डम् कनतीति विग्रहे [illegible] अमन्ताड् डः[2] सूत्रेण प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "क्वादिभ्यः कनौ दित्वी। कनौ" दीप्तिकान्तिगतिषु कन् धातोः [illegible] किति इति अनुनासिकस्योपधाया कन् इत्यस्य कित्" सूत्रेण कित् संज्ञायाम् आनुनासिकस्य क्विझलोः [illegible] काण्डमिति शब्दो निष्पद्यते ।
उपधायाः दीर्घ अनुस्वारपररूपादिकार्ये [illegible]

काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु इति तथा शरवृक्षः अर्वा, कुत्सितः, वर्गः, (वर्गश्च एकजातीयः समवायः) यथाह भगवतेक्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरुद्वहः। काण्डर्षिः काण्डस्य ऋषिः [illegible] एकजातीयक्रियादिसमवायेषु ऋषिर्विचारकः, इति शब्दः कल्पद्रुमोक्त्यानुसारेण काण्ड [illegible] काण्डेषु, [illegible] इति धरणि कोशानुसारेण च काण्डशब्दोऽपि अनेकार्थः। तेषु अनेकार्थेष्वत्रैक [illegible] स्कन्धे च शाखिनाम्। [illegible] क्रिया समवायः वर्गः अर्थो गृहीतोऽस्ति। कुत्रापि काण्डशब्दस्यार्थः क्रमो भवति। तत्र कर्मणः क्रम [illegible] च कर्मकाण्डनित्यवर्धयम्। भारतीयसंस्कृतौ अत्युत्तमा जीवनशैली विद्यते यदैव कथ्यते तदा सर्वासु संस्कृतिषु भारतीयसंस्कृतिः अत्युत्तमा संस्कृतिरस्ति। कारणमस्य भारतीयसंस्कृतौ विचार्यते कथं सर्वेषां जनानाम् उत्तमा जीवनशैली भवेत्। उत्तमा मानमिच्छन्ति धनं मानं च मध्यमा, अधमा धनमिच्छन्तीति रीत्या अस्यां संस्कृतौ उत्तमा जीवनचर्या एव गृहीता। अन्य संस्कृतौ जनाः धनस्य सर्वोपरि स्थानं स्वीकुर्वन्ति अत्र पुरुषार्थचतुष्टयरूपेण धर्मार्थकाममोक्षादिविषयाः गृहीताः। सर्वत्र केवलमिह लोकस्यैव चर्चा जाता परलोकं मोक्षादि प्राप्तिर्भविष्यति। सूत्रात्मकरूपेणेत्थं वक्तुं शक्यते-धर्मः, अर्थः, कामः, मोक्षः। अर्थात्

[1] यजुर्वेद संहिता ४०/२

[2] [illegible] ४२६

[3] [illegible] १-११४

[illegible] अस्मिन् लोके [illegible] जीवनं [illegible]। [illegible] प्रकारेण भारतीयसंस्कृतौ कर्मकाण्डस्य [illegible]।

भारतीयसंस्कृतौ निद्रात्यागतः रात्रौ निद्राकालपर्यन्तं किं कर्तव्यमकर्तव्यं वा इत्यस्मिन् विषये स्पष्टं निर्दिष्टमस्ति कर्मकाण्डे। मानवस्याचारादन्यः प्रथमो धर्मः [illegible]। आचारभ्रष्टो जनः कथमपि शुद्धिमान् न भवति-

आचारः प्रथमो धर्मः सर्वेषामिति निश्चयः।
हीनाचारी परीतात्मा प्रेत्य चेह विनश्यति॥
नैव तपांसि न ब्रह्म नाग्निहोत्रं न दक्षिणा।
हीनाचाराश्रितं भ्रष्टं तारयन्ति कथंचन॥
चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालनम्।
आचारभ्रष्टदेहानां भवेद् धर्मपराङ्मुखः॥[1]

मर्वेषां जनानां कर्माणि निद्रात्यागात् कालतः प्रारभ्यन्ते। कालोऽयं कर्मकाण्डानुसारेण ब्राह्ममुहूर्तेऽस्मिन् स्वास्थ्यमनुरक्षणाय ब्राह्ममुहूर्ते [illegible] नास्ति प्रश्नावसरम्। सर्वे चिकित्सकाः वदन्ति प्रातःकाले निद्रां विहाय परिभ्रमणं ईश्वरानुचिन्तनं योगादिकं वा कुर्वन्त्विति प्रातः सन्ध्यायां प्राप्ते स नवजां प्रातःसन्ध्यां कुर्वीत। अस्मिन् कर्मणि रात्रौ यत् कृतं तत्सर्वं चिन्तयित्वा कर्मकाण्डं क्रियते। तत्पश्चात् चिन्तनेन तस्य दुष्कृतानि [illegible]। तथा दोषात् विमुक्तिरपि भवति। तथैव सायंकालेऽपि। अनेन कर्मकाण्डस्य [illegible] कृताकृतं विचार्यते किं करणीयमित्यनुचिन्त्यते च। प्रातरुत्थापनं कथं कर्तव्यम् इत्यनुचिन्तनीयं यतो हि इतः कार्यारम्भः क्रियते। ब्राह्ममुहूर्ते उत्थाय स्वमनोरथं विचिन्त्य [illegible] [illegible] कृत्वा [illegible] कुर्यात्। संकल्पपूर्वकं च क्रियासम्पादने सा सम्यक् प्रकारेण सम्पूर्णा भवति। यतोहि ताः क्रियाः कल्पिताः भवन्ति। कर्मकाण्डानुसारेण [illegible] यत् सर्वासां क्रियाणां सम्पादनात् पूर्वं तत्सम्बन्धी चिन्तनम् भवेत्। चिन्तनपूर्वकं संकल्पपूर्वकञ्च या क्रिया प्रारभ्यते सा क्रिया [illegible] भविष्यतीति चिन्तनं तत्र क्रियायाः [illegible] भवति। अतः कर्मकाण्डविषये स्पष्टनिर्देशोऽस्ति यत् असंकल्पिता या क्रिया विद्यते न [illegible] भवितुं शक्यते। कर्मकाण्डानुसारेण क्रियाणां सम्पादनं भवेत् चेत् न केवलं सफलतापूर्वकं तासां फलं प्राप्यते, प्रत्युत अत्यधिकानि फलान्यप्याप्यन्ते यथा [illegible] तस्य फलं [illegible] स्वयमेवाऽस्ति यत्र-

आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च।
ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो धेहि वनस्पते॥[2]

[illegible] बहूनि फलानि भवन्ति। यत्र [illegible] प्रवृत्तयः न [illegible]। तेन शुद्धसात्त्विक[illegible] विकासो भविष्यति। पूर्वकथनानुसारं मानव[illegible]

[1] [illegible]

[2] [illegible]

[illegible] विद्यते। अस्मिन् ग्रन्थे एकादशपूजकविधिरस्ति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] उल्लेखाः लिखितमस्ति। अस्मत्प्रधानसंस्कारोऽपि [illegible] [illegible] सर्वं जानन्ति, परन्तु विवाहोऽयं तस्मात् कारणात् [illegible] चेत् [illegible] [illegible] भवति। कर्मकाण्डे [illegible] सावित्री, तुलसीविवाहादिपूजने भारतीयसंस्कृतौ कर्मकाण्डस्य [illegible] भवति। कर्मकाण्डे [illegible] शौचस्य विधानमस्ति। शुद्ध्यनन्तरं हि देवपूजनस्याधिकारी भवति जनः। [illegible] शुद्धिः [illegible] हृदये भ्रष्टाचारादिनिवारणं भवति। निःशंकमना यत् किमपि क्रियते तस्य [illegible]। [illegible] शरीरे [illegible] क्रियते एतदर्थं दोषरहितं शरीरं भवेत् इति कर्तव्यम्। भारतीयसंस्कृतौ कर्मकाण्डानुसारेण संस्काराणां प्रतिपादनं क्रियते। संस्काराणां [illegible] विविधता दृश्यते। [illegible] षोडश संस्काराः भवन्ति।

तेषु संस्कारेष्वादितः नवसंस्कारपर्यन्तं स्त्रीणां कृतेऽपि पौराणिकैः [illegible] संस्काराः निर्दिष्टाः। विवाहसंस्कारः समन्त्रकं कर्तव्यम्। विषयेऽस्मिन् व्याससमृतौ लिख्यते-

नवैताः कर्णवेधान्ता मन्त्रवर्जं क्रियाः स्त्रियः।
विवाहो मन्त्रतस्तस्याः शूद्रस्यामन्त्रतो दश॥

महर्षिजातूकर्ण्येनापि षोडशोदिताः परन्तु नामभेदोऽस्ति। गर्भाधानं, पुंसवनं, जातकर्म, नामकरणं, अन्नप्राशनं, चौलकर्म, मौञ्जीबन्धनं, चतुर्वेदव्रतं, केशान्तं, समावर्तनं, विवाहः, अन्त्येष्टिश्च। एकादश संस्काराः मनुस्मृत्यनुसारेण तथा पारस्करगृह्यसूत्रानुसारेण द्वादश संस्काराः भवन्ति।

तेषां सर्वेषां संस्काराणां सम्पादनं सम्यक्रीत्या कर्मकाण्डमाध्यमेनैव सम्पाद्यते। सर्वेषां संस्काराणां सम्पादनात् पूर्वं पंचांगपूजनस्य विधानमस्तिकर्मकाण्डे। पंचांगेऽस्मिन् गणेशाम्बिका पूजन-स्वस्तिपुण्याहवाचन-नान्दीश्राद्ध-आचार्यादिवरणानि भवन्ति।

भारतीया संस्कृतिः उत्तममानवानां निर्माणं संस्कारविधिना करोति। मानवजीवने संस्काराणां महत्त्वमवर्णनीयमस्ति। संस्कारैः न केवलं शुद्ध्यते अपितु बलवर्धनमपि क्रियते। न केवलमेतावता अपितु चरित्रनिर्माणादिविषयेऽपि संस्काराणां महत्त्वमस्ति प्रचुरम्। विषयेऽस्मिन् बहूनि प्रमाणानि सन्ति यैः एतदनुभूयते यत् भारतीयसंस्कृतौ कर्मकाण्डस्याति महत्त्वमस्ति।

सारांशः

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च।
हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै यज्ञात्मने नमः॥

वेदस्यैव प्रायोगिकं किमपि विलक्षणं स्वरूपं कर्मकाण्डं नाम। यथासौ मन्त्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिः सर्वतो हि दुरधिगमस्तथैव तस्य वेदस्य प्रायोगिकं स्वरूपं कर्मकाण्डं परमदुर्गममिति नाविदितं।

कर्मकाण्डानां केचिदंशाः साक्षाद् वेदप्रतिपादिताः श्रौतापरपर्यायाः, केचिच्च वेदमूलकस्मृतिपुराणादिविविधधर्मग्रन्थोक्ताः ऋषिमहर्षिभिः। साक्षात्कृतधर्मभिर्विवृताः, केचिद्धि तत्तद्वेद-वेदमूलकशास्त्रव्याख्याश्रिताः।